

BREU REPÀS A LES PRINCIPALS RESTES D'ESTRUCTURES ROMANES AL PAÍS VALENCIÀ

MONTALBÁN CARMONA, JUAN ANTONIO. SUECA, LA RIBERA BAIXA

Resum: El territori valencià va viure durant molts segles baix l'influx de la cultura romana, des de la segona meitat del segle III a. C. fins gairebé finals del segle V d. C., si bé les cultures posteriors continuaren fent-ne ús d'aquest llegat. Però això no va significar la pèrdua del llegat romà, el qual s'ha conservat fins avui dia en una gran quantitat de restes al llarg del País Valencià. En el present article farem un repàs d'algunes de les principals restes d'estructures romanes conservades al llarg del territori alacantí, castellonenc i valencià.

Són abundants les restes trobades a les terres valencianes, des de fòrums i edificis circumdants, restes de comunicacions marítimes i terrestres, explotacions de pedra, restes d'estructures destinades a la producció de vi i a l'explotació pesquera, muralles, edificis d'espectacles, estructures aquàtiques, estructures domèstiques, vil·les romanes, restes de campaments militars, monuments honorífics, edificis de culte i àrees de soterrament. A continuació exposarem un breu llistat de les principals restes d'estructures romanes localitzades, documentades i estudiades a Alacant, Castelló i València.

Fòrums i edificis circumdants: Monumentalització/escenografia de les noves ciutats romanes

A la ciutat de *Valentia* (València) s'ha conservat l'àrea del fòrum imperial, tot i que s'estipula que el republicà ocupà el mateix lloc¹. Com era comú amb altres fòrums romans, també a València s'han trobat restes d'infraestructures relacionades amb l'emmagatzemament, cas d'un *horreum*, una gran edifici suposadament públic destinat a l'emmagatzemament de productes públics, construït a finals del segle II a. C o principis del segle següent. El vertader procés de monumentalització no es produí fins a època Flavia, moment en que

¹MARÍN JORDÀ, C.; PIÁ BRISA, J.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., "El foro romano de Valentia". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 4, 1999, 35 pp.

el fòrum s'organitzà d'acord amb els cànons del moment, amb una gran plaça porticada pavimentada amb lloses de calcària blava d'Alcublas/Sagunt i decorada amb escultures honorífiques. Als seus extrems es situava el temple, ubicat sobre el mateix temple republicà; i en la part oposada a aquest estava la basílica, la cúria o cúries i un possible *aedes Augusti*².

D'època augustea és el fòrum trobat a *Saguntum* (Sagunt) a l'actual plaça d'Armes, construït parcialment sobre l'antic fòrum republicà i a prop d'un temple també republicà³. Aquesta etapa coincideix amb l'establiment de terrasses artificials a la ciutat per a l'aprofitament i construcció dels edificis públics més representatius: basílica, cúria i establiments comercials⁴. També s'impulsà en temps d'August el fòrum de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), objecte de monumentalització arran de la seua conversió en *municipium* romà⁵. El fòrum altimperial estava situat en una posició central de la ciutat, de forma rectangular i organitzat en una gran plaça pública amb dues portes d'accés i limitat per pòrtics en tres dels seus costats, tot això presidit per un temple⁶. *Ilici* (Elx) va rebre l'estatut de *colonia* i, tanmateix com *Lucentum*, fou objecte de l'escenificació de la ciutat amb les remodelacions de la muralla i possiblement de l'erecció d'un temple tetràstil⁷.

Comunicacions marítimes

L'auge de la ciutat romana d'*Ilici* (Elx)⁸ anà acompanyat del gran protagonisme que adquirí el seu port, conegut antigament com a *Portus Ilicitanus* (Santa Pola, Alacant)⁹, el qual progressivament substituï en

² Sobre *Valentia*: RIBERA I LACOMBA, A. (coord.), *Guía Arqueológica de Valencia*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1989; RIBERA, A., *La fundació de València*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1998; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., *L'Almoina: el nacimiento de la Valentia cristiana*, Quaderns de Difusió Arqueològica, 5, València, 1999.

³ ARANEGUI GASCÓ, C., "Un templo republicano en el centro cívico saguntino. Templos romanos de Hispania. *Cuadernos de Arquitectura Romana*, vol. 1, 1992, pp. 62-82.

⁴ CHINER MARTORELL, P., *La decoración arquitectónica en Saguntum*, València, 1990; ARANEGUI GASCÓ, C., *Sagunto. "Oppidum", emporio y municipio romano*, Barcelona, 2004.

⁵ Per a la ciutat de *Lucentum*, veure: OLCINA, M.; PÉREZ, R., *La ciudad íbero-romana de Lucentum (El Tossal de manises, Alicante)*, Alacant, 1998; OLCINA, M.; PÉREZ, R., "Lucentum: la ciudad y su entorno". *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, 48, 2003, pp. 89-119; OLCINA, M. (ed.), *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e historia*, Alacant, 2009.

⁶ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueológica. Panorama de la cultura material de las provincias hispanorromanas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2011, p. 76.

⁷ L'antiga Elx, vista de forma general en els treballs clàssics de: RAMOS FERNÁNDEZ, R., *La ciudad romana de Ilici*, Alacant, 1975; RAMOS FERNÁNDEZ, R.; RAMOS MOLINA, A., *Guía del Museo Monográfico y del yacimiento de la Alcudia de Elche*, Elx, 1993.

⁸ MARQUÉS VILLORA, J. C.; MOLINA VIDAL, J., *El comercio en el territorio de Ilici. Epigrafía, importación de alimentos y relación con los mercados mediterráneos*, Alacant, 2001.

⁹ Veure, entre d'altres: SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J., *Portus Ilicitanus*, València, 1989; ABASCAL, J. M., *La circulación monetaria del Portus Ilicitanus*, València, 1989; MARQUÉS VILLORA, J. C., *El comercio*

importància i protagonisme al port veí de *Lucentum*. Un dels ports romans més importants al nostre territori i que abasta una cronologia molt extensa, des del segle V a. C. fins al VI d. C., fou el port d'*Arsel Saguntum* (Sagunt)¹⁰, coincidint amb l'actual àrea del Grau Vell. Pel que fa al port de l'antiga *Valentia*, fou un establiment portuari de menors dimensions, un petit establiment portuari documentat durant les darreres dècades al carrer Comte de Trenor, i que estigué en funcionament durant els segles I i III d. C.

Tots els productes eren comercialitzats a través dels principals ports, com els mencionats d'*Ilici* i *Valentia*, però també existien altres de caràcter intermedi com els de *Dianium* (Dènia)¹¹ i *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), o els ancoratges parcialment naturals coneguts en la Platja de la Vila (Vila Joiosa, Alacant), Altea (Alacant) o La Mata (Torrevieja, Alacant), aquest últim de dubtosa cronologia i atribució romana¹². D'altra manera no tots els ports van ser tan grans com els de *Carthago Nova* (Cartagena), *Saguntum* (Sagunt) o *Tarraco* (Tarragona), sinó més bé la majoria foren ancoratges o molls per a varar les embarcacions. En aquest cas com les restes trobades a L'Albufereta (Alacant) associades al port altimperial de l'antiga *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant)¹³. Aquestes infraestructures consistien en un recolzament terrestre per a les embarcacions més petites, destinades a transportar els carregaments des de les naus més grans varades en les proximitats de la costa fins als molls.

Vies romanes

Les vies romanes eren creades, en essència, per a facilitar el moviment de les tropes i del correu, connectant punts claus i colònies romanes o llatines, que permeten sempre l'aprovisionament als seus ciutadans. Al País Valencià destaquen tres eixos: la Via Augusta, la més important de totes i que travessava longitudinalment tot l'àmbit valencià, la via transversal Intilibis-Contrebia i la via litoral Sucro-Ilici¹⁴.

romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento de productos alimentarios (siglos I a. C. – V d. C.), Alacant, 1999.

¹⁰ ARANEGUI, C. (coord.), *Saguntum y el Mar*, València, 1991.

¹¹ GISBERT, J. A., *Museu Arqueològic de la Ciutat de Dènia*, Dènia, 1987.

¹² RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 66.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Sobre les vies romanes al País Valencià, destaquen els treballs de: ROSSELLÓ I VERGER, V. M^a, "Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses". *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*, 1992, pp. 619-638; ARASA, F.; ROSSELLÓ, V., *Les vies romanes al territori valencià*, València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1995; MOROTE BARBERÁ, G., *La Vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana. Vol. I (texto)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2002; MOROTE BARBERÁ, G., *La Vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana. Vol. II (documentación gráfica)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2002; ARASA I GIL, F., "Les vies romanes al País Valencià". *Serra d'Or*, 571-572, 2007, pp. 13-16.

La Via Augusta és l'eix més important de la Península Ibèrica i el de major longitud, amb un total de 1.005 *m. p.* (1.488 km.), assentat sobre un camí més antic ja usat en temps republicà, que fou el projecte més emblemàtic i estratègic dut a terme per l'emperador August a Hispània. Al llarg del seu camí, des del *Summus Pyrenaeus* fins a *Gades*, trobem un dels conjunts de mil·liaris més importants d'*Hispania* (un mínim de noranta-sis mil·liaris, amb un total de vint-i-quatre a terres valencianes). El seu traçat, fet de ciutat en ciutat elegint sempre la comunicació més òptima i la que comportés menys despeses i elegint un traçat el més recte possible, enllaçava sempre les ciutats més importants. Com la resta de vies, aquesta tenia, a més de les esmentades raons estratègiques, d'altres militars i econòmiques, vinculades a factors naturals del relleu, culturals pel que fa al desenvolupament urbà de les zones que travessa i, especialment, a raons polítiques, per establir una xarxa de comunicació efectiva que devia esdevenir en el principal eix imperial al territori hispà. Es conserven molts trams del seu recorregut, destacant entre els seus trets més característics els llargs traçats rectilinis que no es devien per evitar accidents orogràfics o fluvials poc importants, amb la presència de trinxeres excavades en el terreny per a disminuir el desnivell.

Altra via, esmentada a l'Anònim de Ravenna, era la que des de *Trebia* es dirigia per *Iologum* (única localitat citada però sense reducció segura; es deuria trobar en terres de Terol) fins a *Lintibilin*. El seu traçat coincideix, en la majoria dels seus trams, amb els de l'actual N-232. Aquesta via enllaçaria *Contrebia* (Botorrita) amb la Via Augusta a l'Altura d'*Intilibi* (Traiguera?). Tan sols es conserven alguns trams de trinxera i roderes als termes municipals de Xert i Morella, així com d'altres tallats en la roca a Palanques.

Tenim constància d'altra via per l'Anònim de Ravenna, que començava i acabava a la Via Augusta, un camí litoral que anava des de *Sucro* (Albalat de la Ribera?), seguint pel *Portum Sucrone* (Cullera), *Danium* (Dènia), *Allon* (Vila Joiosa?), *Lucentum* (Tossal de Manises) fins a *Ilici* (l'Alcúdia). En alguns dels seus trams presenta un relleu abrupte, motiu pel qual s'ha pensat que devia seguir, quan fos necessari, un traçat inferior, com ara entre Dènia i Calp. No s'han trobat gaire restes, excepte algunes poques com l'índex d'un possible pont sobre el riu Gorgos. Aquestes són les tres principals vies al nostre territori, tot i que existien altres xarxes de menor importància, cas de la via que unia *Saguntum* (Sagunt) amb *Caesaraugusta* (Saragossa), remuntant la vall del Palància i seguint un traçat semblant al de l'actual N-234.

Una altra via era la que des de *Valentia* es dirigia cap a *Segobriga* (Saelices), amb un traçat semblant al de la N-234. També es té constància d'altres vies locals, que unien dues determinades ciutats entre si, com la que unia *Saguntum* i *Valentia* amb *Edeta* (Llíria), que donava eixida a la mar a algunes ciutats inferiors, cas de *Saetabis* (Xàtiva), comunicant els diferents districtes dels territoris amb el nucli urbà.

Pedreres

Es tenen documentades unes poques explotacions de pedra al territori valencià. Destaquem el de pedra calcària de Segorb (Castelló), el de calcària marmòria de Buixcarró (prop de l'antiga *Saitabis*, Xàtiva) i el Tossal del Castell (Sagunt, El Camp de Morvedre). Les canteres de pedra eren, davant l'absència de minerals preciosos importants, el segell d'identificació de les explotacions mineres a les nostres terres. Al llarg de la província tarraconense es localitzen diversos afloraments de pedra. Dita pedra fou utilitzada i comercialitzada com un bon i desitjat material de construcció, especialment a partir d'època d'August amb el seu ambiciós programa de monumentalització de les principals ciutats romanes de cada territori. Arran d'això, amb la continua necessitat de cercar pedra en quantitat, es recorrerà a principis de l'Imperi a les pedres locals de l'entorn.

Així doncs, la pedra calcària de Segorb fou emprada en moltes de les construccions de la ciutat de *Saguntum*; i la calcària marmòria o "marbre rosa" de Buixcarró¹⁵, situada a la Serra Grossa, s'utilitzà massivament en les antigues *Valentia* i també a *Saetabi* i *Saguntum*, i fins i tot es comercialitzà cap a terres més llunyanes com *Segobriga* (Conca) i *Carthago Nova* (Cartagena). Per últim, la pedrera del Tossal del Castell¹⁶ estava situada al cim del tossal on estava ubicada l'antiga *Saguntum*. És una calcària grisa, coneguda com a "pedra de Sagunt". Gran part de la roca emprada per a les construccions de la ciutat de Sagunt procedeix d'aquesta pedrera, sent exportada també a altres territoris com *Valentia* i Altea.

Producció de vi i activitat pesquera

La part costera mediterrània de la Tarraconense, actual territori valencià, fou una zona ideal pel seu clima i la seua abundant i rica terra per a la producció i comercialització del vi. L'Almadrava (Els Poblets, Alacant) ha aportat molta informació sobre la producció del vi a les nostres terres, amb restes d'establiments rurals on s'elaboraven una gran quantitat d'àmfores destinades al seu transport (es fabricaren Dr. 2-4 i G-4, entre altres)¹⁷. S'han documentat

¹⁵ MADDOZ, P., *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia. Tomo I*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.

¹⁶ CISNEROS, M., *Mármoles hispanos: su empleo en la España Romana*, Zaragoza, 1988.

¹⁷ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 65. Per a saber més sobre el jaciment de l'Almadrava: GISBERT, J. A., "La Almadrava". *Aqueología de Alicante*, 1976-86, pp. 28-30; *Id.*, "La Almadrava, Setla-Mirarosa-Miraflor". *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana*, 1984-85, pp. 21-24.

diversos moments de producció dins d'un llarg període de funcionament establert entre meitat segle I i finals del III d. C.

A la platja de l'Albufereta (Alacant) també s'han localitzat exemplars de variants de ceràmiques tarraconenses de l'àmfora bètica oliaria Dr. 20 (totes elles pertanyents al grup de la *similis*). I també a Alacant, a l'Illeta dels Banyets (El Campello), destaca l'establiment d'una economia mixta agrícola i marítima, amb vivers per a peixos, un *torcularium* i un aqüeducte¹⁸. Altres dos exemples de zones de producció de vi s'han localitzat a l'actual Canyada Joana (Crevillent, Alacant) i el Parc de les Nacions (Alacant). Són dos centres amb cronologia tardoimperial, uns establiments o vil·les agrícoles en les que s'han trobat restes de *torcularia*.

El *Portus Ilicitanus* (Santa Pola, Alacant), Els Banys de la Reina (Calp, Alacant), l'antiga *Saitabis* (Xàtiva) i la Punta de l'Arenal (Xàbia) són quatre dels exemples més representatius de la pesca litoral mediterrània, una activitat molt important a la Tarraconense¹⁹. En aquesta antiga província romana s'han documentat durant les últimes dècades instal·lacions per a la producció de salaons. Més recent és el descobriment de les restes del conegut com a Bou-Ferrer a Vila Joiosa (Alacant), procedent de la mateixa costa hispana i que viatjava carregat amb més de dos mil àmfores de salaons de tipus Dr. 7-11²⁰.

Muralles

L'actual Tossal de Manises (Alacant), antiga *Lucentum*, presenta unes muralles molt antigues, segurament associades als primers estrats militars de la ciutat. L'antiguitat de les restes (finals segle II a. C. o principis de l'I a. C.) es veu reforçada pel fet de que el seu perímetre gaire no ha variat del traçat d'època cartaginesa, que va tenir continuïtat amb els romans: l'estructura defensiva presentava torres rectangulars amb sòcols de pedra i alçat d'adobs, amb un simple revestiment d'argila o cal. En la seua part més dèbil, coneguda

¹⁸ FIGUERAS PACHECO, F. *Excavaciones en la isla del Campello (Alicante), 1931-1933*, Madrid, 1934; MARTÍN, G., "Las pesquerías romanas de la costa de Alicante". *Saguntum*, 10, 1970, pp. 139-153; LLOBREGAT, E., "Illeta dels Banyets". *Arqueologia en Alicante, 1976-1986*, 1986, pp. 63-68.

¹⁹ Respectivament: SÁNCHEZ, M.; BLASCO, E.; GUARDIOLA, A., "Descubrimiento de una factoría bajoimperial de salazón de pescado en Santa Pola (Alicante)". *Saguntum*, 22, 1989, pp. 413-446; MOLINA VIDAL, J.; MÁRQUEZ VILLORA, J. C.; SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J., "La factoría de salazones del Portus Ilicitanus (Santa Pola, Alicante)". *Actas del III Congreso Nacional de Arqueología* (Valencia, 1999), 1999, pp. 360-364; PELLICER, M., "Excavaciones en el yacimiento romano de los Baños de la Reina, Calpe (Alicante)". *Noticiero Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, 1966, pp. 172-176; MARTÍN, G.; SERRES, D., "La factoría pesquera de Punta l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)". *Trabajos varios del SIP*, 38, 1970, 112 pp.

²⁰ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 66.

com a porta oriental, s'acumularen elements defensius concentrats en un potent bastió, una torre de base massissa i un tram curvilini de la muralla²¹.

L'altre exemple de muralles romanes al País Valencià és la muralla augustea d'Ilici (Elx), erigida sobre tot un seguit d'anteriors estructures defensives protohistòriques. La fase més antiga és la que, al segle I a. C., els romans reutilitzaren bona part dels seus materials en la construcció de les estructures de la nova ciutat romana.

Edificis d'espectacles: Teatres i circs

El teatre era l'edifici on es duïen a terme les representacions, tant còmiques com tràgiques, acompanyades de música i dansa. En canvi, a terres valencianes no hi ha cap amfiteatre documentat, recinte on es feien les pugnes de gladiadors, les *venationes* (espectacles amb animals) i les *naumaquias* (combats navals). L'orografia de *Saguntum* fou propícia per establir la *cavea*²² del teatre a la pendent d'un turó²³. Aquest teatre va ser el resultat d'un sistema constructiu adaptat a les característiques físiques del terreny²⁴. D'aquesta forma, fou erigit en la part nord del turó que domina tot la vall del riu Palància, entre l'actual ciutat i el castell, sobre l'any 50 d. C. Integrat dintre de la política de reconstrucció urbanística d'August. En conseqüència, el teatre de *Saguntum* fou erigit junt al fòrum, formant un projecte unitari, amb una funció eminentment de difusió del culte imperial de caràcter dinàstic.

Els circs eren grans construccions destinades a les curses de carros de bigues (dos cavalls) i de quadrigues (quatre cavalls), on participaven fins a quatre equips (colors blanc, blau, verd i roig); però també es realitzaven altres espectacles com les exhibicions acrobàtiques de genets. La construcció del circ de Sagunt es situa a mitjans del segle II d. C., amb l'establiment de nous espais en la ciutat²⁵. Ha estat objecte d'intervencions en el segle XIX. Van ser els treballs realitzats en la dècada dels 90' els que aportaren un millor coneixement de les seues estructures. També es coneix parcialment, gràcies a les diferents

²¹ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueològica...*, p. 71.

²² Per a més informació sobre el teatre saguntí, veure: HERNÁNDEZ, E., *El teatro romano de Sagunto*, València, 1988; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.; PASCUAL, I.; ARANEGUI, C., "El teatro romano de Sagunto". *Cuadernos de Arquitectura Romana*, vol. 2, 1993, pp. 25-42; i HERNÁNDEZ, E., "Nuevas excavaciones arqueológicas en el teatro romano de Sagunto". *Braçal*, 10, 1994, pp. 75-91.

²³ L'orografia va facilitar la construcció de les graderies, tot i que per a la construcció del cos escènic fou necessari salvar el desnivell de la roca amb un aterrossament (HERNÁNDEZ, E., "El teatro Romano de Sagunto. Sistema constructivo del cuerpo escénico. Estado de la cuestión". *Saguntum*, 20, 1986, pp. 243-256); cf *Id.*, "Nuevas excavaciones arqueológicas en el teatro romano de Sagunto". *Braçal*, 10, 1994, pp. 75-91.

²⁴ HERNÁNDEZ HERVÁS, E., "El teatro Romano de Sagunto...", pàg. 244.

²⁵ HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.; PASCUAL, I., "La implantación del Circo en el área suburbana de Saguntum". *Saguntum*, 29, 1995, pp. 221-230.

intervencions d'urgència, el circ de *Valentia*, dels qual es coneixen alguns sectors com les *carceres* i l'*spina*²⁶.

Estructures aquàtiques: Aqüeductes, termes, nimfeus

L'abastiment d'aigua a *Valentia* estava determinat per aquella transportada per un aqüeducte, datat de finals del segle I d. C.. Tot i que no es coneix amb profunditat l'edificació, es té constància de la seua construcció per alguna troballa ocasional, com la del carrer Quart²⁷, i sobretot per les restes epigràfiques, com la següent inscripció: *CASTELLVM AQVAE*. Segons Escrivà, la construcció distribuiria l'aigua des de la Porta Sucronensis a tota la ciutat, on trobem una altra inscripció²⁸. La longitud de l'aqüeducte i la zona de captació d'aigua, així com el seu recorregut, ens és impossible de reconstruir amb les proves existents, sent necessari nous descobriments per establir un estudi més ampli de l'aqüeducte de Valentia.

Entre els municipis de Toixa, Xelva, Calles i Domenyo (comarca dels Serrans) es troba l'aqüeducte romà (s. I d. C. – segons meitat del s. II d. C.) de Peña Cortada o de La Serrada²⁹, Bé d'Interès Cultural i Patrimoni Històric d'Espanya des de l'any 2004. Aquest aqüeducte va estar traçat amb distints sistemes de conducció salvant grans esculls topogràfics. Amb una longitud estimada d'uns 28,6 quilòmetres, estem davant d'un dels majors aqüeductes d'època romana conservats a la Península Ibèrica. Ha suportat perfectament el pas del temps en alguna part del seu recorregut, com per exemple el pont amb *specus* sobre el barranc de la Cova del Gat (en el terme municipal de Calles), el tram més conegut i estudiat de l'aqüeducte. Un tema controvertit és si realment aquest aqüeducte arribà a usar-se³⁰, doncs diversos indicis apunten a que mai fou posat en funcionament. Aquests són l'absència de nous vestigis des de l'últim tram localitzat en Los Cercados i l'absència de petjades clares de les típiques concrecions que delaten la presència del curs d'aigua.

Les termes públiques s'utilitzaven per a la higiene íntima corporal -amb finalitat terapèutica i per a la pràctica d'esports-, jocs i altres relacionats amb la sociabilitat de les persones i fins i tot amb els negocis. Estaven separades per estances (unes per a homes i altres per a dones). A la plaça de l'Almoina de

²⁶ RIBERA I LACOMBA, A., "El circo romano de Valentia". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 10, 2013, 38 pp.

²⁷ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueològica...*, p. 83.

²⁸ Aquesta porta és tan sols una de les quatre documentades en *Valentia*, la porta meridional. Tanmateix, la presència de portes ens estaria indicant l'existència d'una muralla al perímetre de la ciutat, la qual no ha estat confirmada amb seguretat per l'arqueologia, i que estaria subjecta a variacions depenent de les diverses fases expansives de la ciutat (Ribera *et alii*, 1989: 22).

²⁹ Més informació sobre Peña Cortada en: JIMÉNEZ SALVADOR, J. L., "Referencias historiográficas sobre el acueducto de Peña Cortada (Los Serranos, València). *Arse*, 28-29, 1994-1995, pp. 217-234.

³⁰ *Ibid.*, pp. 226-227.

València s'han trobat les restes d'unes termes republicanes, situades entorn al fòrum i formant una *insula* completa junt a una petita *tabernae*³¹. L'estructura mostra una certa influència itàlica, i l'antiguitat es posa de manifest per la seua senzillesa: no té *frigidarium* ni sistema de calefacció pavimental i/o parietal; en canvi, disposava d'*apodyterium*, *caldarium* i *latrinae*³². A dit conjunt s'accedia a través d'una porta localitzada al *cardus maximus*. Més tard, ja en època altimperial, trobem dos nous establiments, situats en l'actual Plaça de la Reina i Carrer Salvador.

Les termes de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), d'època d'August, són d'esquema prou senzill i possiblement vinculat a models itàlics (àrea campana), uns tipus de complexes que perduraren en nombrosos conjunts d'època imperial. També conegudes com a Termes de Popili, el seu tret més distintiu és que no tenien *hypocaustum* en el tepidari³³. En època imperial, a mitjans del segle I d. C., es va construir un nou edifici termal, conegut com a Termes de la Muralla.

D'època imperial són els dos conjunts termals documentats a *Ilici* (Elx), en funcionament des de mitjans segle I d. C. El primer, situat a l'oest, es caracteritza per tindre un mur tancat reforçat amb torres; al de la part oriental es coneix una *natatio* de grans dimensions, ben conservada, que disposa de tota una sèrie de dependències i infraestructures hidràuliques associades³⁴.

Valentia (València) era propietària d'un edifici conegut al món romà com a nimfeu, una espècie de font monumental sense valor cultural, situat en les proximitats del fòrum i que, en època imperial, es va superposar a un santuari republicà prèviament dedicat a divinitats aquàtiques³⁵.

Estructures domèstiques. Vil·les romanes. Campaments militars

Troblem evidències domèstiques a les ciutats de *Valentia* i *Ilici*. La primera presenta exemples domèstics d'època tardorepublicana al solar del Palau de les Corts Valencianes; a *Ilici* es té documentada una seqüència cronològica d'habitacions fins a època tardimperial. En les més antigues, tardorepublicanes, s'ha trobat restes de paviments hel·lenístics i tesselles, tant antics com altimperials³⁶.

³¹ MARÍN JORDÀ, C.; RIBERA I LACOMBA, A., "Las termas de le época romana republicana de l'Almoína (Valencia)". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 7, 2009, 40 pp.

³² RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 83.

³³ *Ibid.*, p. 84.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ ABAD CASAL, L., "En torno a dos mosaicos ilicitanos: el "helenístico" y el de conchas marinas". *CuPAUAM*, 13-14, 1986-87, pp. 97-105.

La vil·la romana de Casa Ferrer I (La Condomina, Alacant) té una datació d'ús des de finals de la República fins al segle V d. C. És una vil·la amb pati on s'ha localitzat una àrea industrial dedicada a la producció d'oli, amb un *torcularium* i basses de decantació. També s'ha trobat l'àrea residencial, organitzada entorn a un atri i posseïdora d'una *balnea*, construït tots dos entre finals del segle I i principis del II d. C.³⁷. En aquest mateix territori alacantí està la vil·la del Parc de les Nacions, destinada a activitats similars a l'anterior. Si la resta d'assentaments rurals de la zona s'abandonaren durant les dues primeres centúries de la nova Era, aquestes es mantindrien en funcionament fins a època tardana de l'ocupació romana.

La informació sobre el campament trobat a Almenara (Castelló) és, des del punt de vista arqueològic i tanmateix com la resta de campaments romans republicans tarraconenses, pràcticament desconegut. Durant els últims anys s'ha estat estudiant un possible campament tardorepublicà en Vila Joiosa (Alacant)³⁸. A la província de la Tarraconense trobem altres campaments republicans, com els de *Tarraco* i Empúries, enclavaments establits durant els primers moments de la conquesta romana de la Península Ibèrica (segona meitat del segle III a. C.).

Un dels jaciments més coneguts de la província castellonenca és la vil·la romana de Benicató³⁹ (Nules, Plana Baixa). Es va descobrir l'any 1955, iniciant-se les primeres excavacions l'any següent. Ens trobem davant d'una vil·la rústica amb un pati central porticat, ocupada entre els segles I i IV d. C. Es té documentat un peristil, un hipocaust, l'*impluvium*, un mosaic de tesselles conservat en una cambra i uns trenta compartiments.

Monuments honorífics. Edificis de culte. Àrees de soterrament

Sens dubte, uns dels monuments més representatius i il·lustratius de les restes romanes sobre monuments honorífics a nivell peninsular és el conegut com a Arc de Cabanes (Castelló), el qual es troba en perfecte estat de conservació⁴⁰. En menor mesura són coneguts els monuments honorífics de l'antiga *Edeta* (Llíria, València)⁴¹, Alacant i Jérica (Castelló), on s'han localitzat

³⁷ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Arqueológica...*, p. 93.

³⁸ KAVANAGH DE PRADO, E.; QUESADA SANZ, F., "La arqueología militar romana republicana en España: armas, campamentos y campos de batalla. Panorama de la investigación reciente". Á. Morillo (ed.), *El ejército romano en Hispania: guía arqueológica*, Universidad de León, León, 2007, pp. 67-85.

³⁹ Entre altres: FELIP, V; VICENT, A., *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Moncofa, Nules i la Vilavella)*, Nules, Ajuntament de Nules, 1991.

⁴⁰ ABAD CASAL, L.; ARASA, F., *L'Arc Romà de Cabanes*, Castelló, 1989.

⁴¹ Per a l'*Edeta* romana, veure els treballs de: MASCARELL, M., "La romanización en el campo de Liria". *Saitabi*, 19, 1969, pp. 23-54; ESCRIVÁ, V.; MARTÍNEZ CAMPS, C.; VIDAL, X., "Edeta kai Leiria. La ciudad romana d'Edeta d'època romana a l'antiguitat tardana". *Lauro*, 9, 2001, pp. 19-32.

diverses restes amb referències menys evidents, ja foren elements arquitectònics o testimonis epigràfics. Existeix el dubte de si aquests dos últims, els de *Lucentum* i Jérica, eren realment monuments amb caràcter honorífic o més bé funerari.

A Sagunt, en la part elevada que ocuparà el posterior castell medieval, es conserven algunes restes d'un antic edifici republicà de culte datat entre els anys 175 i 150 a. C. Tenia planta quadrada i una *cella* amb esquema tripartit, motiu pel qual s'ha vinculat a la tradició itàlica de tipus tetràstil⁴².

El procés de monumentalització august no es donà sols als edificis públics, sinó també a les àrees de soterrament amb el creixement del poder adquisitiu dels habitants i de la consolidació de nous mecanismes d'autorepresentació ciutadana⁴³. A *Edeta* (Llíria, València) destaquen tres monuments funeraris disposats al llarg de la via que unia la ciutat amb *Valentia*, tots ells datats entre finals del segle I d. C. i la primera meitat del II d. C.. En un d'aquets s'ha estudiat un recinte funerari associat a un sepulcre turriforme⁴⁴.

A Torres de Vila Joiosa i Daimús (València) s'han documentat altres monuments de meitat segle II d. C., caracteritzats per un podi inferior sobre el que s'erigeix un cos cúbic amb angles decorats amb pilastres d'ordre corinti⁴⁵. A Els Estanys d'Almenara (Castelló) trobem certa polèmica sobre si l'edifici C realment seguia el model de soterrament neomorf, organitzat internament en *pronaos*, *cella* i cambra per a les deposicions o *conditorium*. Un exemplar similar s'ha documentat durant els últims anys en València, en la Plaça de Sant Nicolàs, del qual tan sols es conserva la base del *podium*⁴⁶.

També s'ha volgut veure en el desaparegut mausoleu dels *Sergios* de Sagunt un monument funerari, una successió d'arcs sota els quals es situaven les estàtues dels difunts⁴⁷. A *Edeta* i Cabanes (Castelló) es coneixen els dos únics exemples documentats en terres valencianes de *fornices* funeraris⁴⁸. Dos restes d'altars funeraris es troben a l'Almoina de València i a La Calerilla de Hortunas (Requena, València).

⁴² Rodríguez Gutiérrez, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 73.

⁴³ *Ibid.*, p. 98. Per a més informació sobre els monuments funeraris valencians: ABAD CASAL, L., "Monumentos funerarios valencianos del País Valenciano: una recapitulación". *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, 1993, pp. 19-24.

⁴⁴ ARANEGUI GASCÓ, C., "Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Liria, Valencia)". *Saguntum*, 29, 1995, pp. 197-210.

⁴⁵ ABAD CASAL, L.; BENDALA GALÁN, M., "Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa: dos monumentos romanos olvidados". *Lucentum*, 4, 1985, pp. 147-184.

⁴⁶ RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Arqueológica...*, p. 73.

⁴⁷ JIMÉNEZ SALVADOR, J. L., "El monumento funerario de los Sergii en Sagunto". *Homenatge a A. Chabret 1888-1988*, València, 1989, pp. 207-220.

⁴⁸ Rodríguez Gutiérrez, O., *Hispania Aqueológica...*, p. 100.

A València⁴⁹, les necròpolis estaven a les afores de la ciutat, com era costum en època romana. La dispersió de les restes funeràries, que són nombroses, han estat un problema per a fixar els perímetres exactes d'aquests soterraments. Podem destacar diverses sepultures: La Boatella, el Portal de Russafa, La Roqueta, l'Almoïna, Carrer Quart, Orriols i el mausoleu del Camí del Molí dels Frares⁵⁰. El que sí que es pot afirmar amb certesa, és que els períodes Baix-Imperial i visigot han aportat més informació sobre els morts que sobre els vius⁵¹; mentre que les dues primers etapes, la republicana i els primers segles de l'Imperi, no ens deixen un panorama funerari ric, amb restes molt disperses.

Bibliografia

-ABAD CASAL, L., BENDALA GALÁN, M., "Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa: dos monumentos romanos olvidados". *Lucentum*, 4, 1985, pp. 147-184.

-ABAD CASAL, L., "En torno a dos mosaicos ilicitanos: el "helenístico" y el de conchas marinas". *CuPAUAM*, 13-14, 1986-87, pp. 97-105.

-ABAD CASAL, L.; ARASA, F., *L'Arc Romà de Cabanes*, Castelló, 1989.

-ABAD CASAL, L., "Monumentos funerarios valencianos del País Valenciano: una recapitulación". *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, 1993, pp. 19-24.

-ABASCAL, J. M., *La circulación monetaria del Portus Ilicitanus*, València, 1989.

-ARANDA, C., "Ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella". *Crónica del III Congreso de arqueología del Sudeste Español*, 1988, pp. 271-274.

-ARANEGUI, C. (coord.), *Saguntum y el Mar*, València, 1991.

-ARANEGUI GASCÓ, C., "Un templo republicano en el centro cívico saguntino. Templos romanos de Hispania". *Cuadernos de Arquitectura Romana*, vol. 1, 1992, pp. 67-82.

⁴⁹ Per als soterraments, en general, en terres valencianes: GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., *El mundo funerario romano en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. C. y VIII d. C.*, Madrid-Alacant, 2001. I per als soterraments, en particular, en la tardoantiguitat de *Valentia*: RIBERA, A.; SORIANO, R., "Enterramientos en la Antigüedad tardía en Valencia". *Lucentum*, 4, 1987, pp. 139-162.

⁵⁰ Respectivament: ARANDA, C., "Ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella". *Crónica del III Congreso de arqueología del Sudeste Español*, 1988, pp. 271-274; GARCÍA PROSPER, E.; GUÉRIN, P., "Nuevas aportaciones en torno a la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia (s. II a. C. – IV d. C.)". *Usos y espacios funerarios en el Occidente romano*, Córdoba, 2002, pp. 203-216. Al barri d'Orriols es va excavar fa uns pocs anys un àrea cementiral del segle IV d. C., amb soterraments en sarcòfags de plom.

⁵¹ GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., *El mundo funerario...*, p. 220.

-ARANEGUI GASCÓ, C., "Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Liria, Valencia)". *Saguntum*, 29, 1995, pp. 197-210.

-ARANEGUI GASCÓ, C., *Sagunto. "Oppidum", emporio y municipio romano*, Barcelona, 2004.

-ARASA, F.; ROSSELLÓ, V., *Les vies romanes al territori valencià, València*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1995.

-ARASA I GIL, F., "Les vies romanes al País Valencià". *Serra d'Or*, 571-572, 2007, pp. 13-16.

-CHINER MARTORELL, P., *La decoración arquitectónica en Saguntum*, València, 1990.

-CISNEROS, M., *Mármoles hispanos: su empleo en la España Romana*, Zaragoza, 1988.

-ESCRIVÁ, V.; MARTÍNEZ CAMPS, C.; VIDAL, X., "Edeta kai Leiria. La ciutat romana d'Edeta d'època romana a l'antiguitat tardana". *Lauro*, 9, 2001, pp. 13-92.

-FELIP, V.; VICENT, A., *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascarell, Moncofa, nules i la Vilavella)*, Nules, Ajuntament de Nules, 1991.

-FIGUERAS PACHECO, F. *Excavaciones en la isla del Campello (Alicante)*, 1931-1933, Madrid, 1934

-GARCÍA PROSPER, E.; GUÉRIN, P., "Nuevas aportaciones en torno a la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia (s. II a. C. – IV d. C.)". *Usos y espacios funerarios en el Occidente romano*, Córdoba, 2002, pp. 203-216.

-GIL-MASCARELL, M., "La romanización en el campo de Liria". *Saitabi*, 19, 1969, pp. 23-54.

-GISBERT, J. A., "La Almadrava". *Arqueología de Alicante*, 1976-86, pp. 28-30.

-GISBERT, J. A., "La Almadrava, Setla-Mirarosa-Miraflor". *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana*, 1984-85, pp. 21-24.

-GISBERT, J. A., *Museu Arqueològic de la Ciutat de Dènia*, Dènia, 1987.

-GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., *El mundo funerario romano en el País Valenciano: monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. C. y VIII d. C.*, Madrid-Alacant, 2001.

-HERNÁNDEZ, E., "El teatro Romano de Sagunto. Sistema constructivo del cuerpo escénico. Estado de la cuestión". *Saguntum*, 20, 1986, pp. 243-256.

-HERNÁNDEZ, E., *El teatro romano de Sagunto*, València, 1988.

-HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.; PASCUAL, I.; ARANEGUI, C., "El teatro romano de Sagunto". *Cuadernos de Arquitectura Romana*, vol. 2, 1993, pp. 25-42.

-HERNÁNDEZ, E., "Nuevas excavaciones arqueológicas en el teatro romano de Sagunto". *Braçal*, 10, 1994, pp. 75-91.

-HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.; PASCUAL, I., "La implantación del Circo en el área suburbana de Saguntum". *Saguntum*, 29, 1995, pp. 221-230.

-JIMÉNEZ SALVADOR, J. L., "El monumento funerario de los Sergii en Sagunto". *Homenatge a A. Chabret 1888-1988*, València, 1989, pp. 207-220.

-JIMÉNEZ SALVADOR, J. L., "Referencias historiográficas sobre el acueducto de Peña Cortada (Los Serranos, València)". *Arse*, 28-29, 1994-1995, pp. 217-234.

-KAVANAGH DE PRADO, E.; QUESADA SANZ, F., "La arqueología militar romana republicana en España: armas, campamentos y campos de batalla. Panorama de la investigación reciente". Á. Morillo (ed.), *El ejército romano en Hispania: guía arqueológica*, Universidad de León, León, 2007, pp. 67-85.

-LLOBREGAT, E., "Illeta dels Banyets". *Arqueología en Alicante, 1976-1986*, 1986, pp. 63-68.

-MADOZ, P., *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia. Tomo I*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.

-MARÍN JORDÀ, C.; PIÀ BRISA, J.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., "El foro romano de Valentia". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 4, 1999, 35 pp.

-MARÍN JORDÀ, C.; RIBERA I LACOMBA, A., "Las termas de le época romana republicana de l'Almoina (Valencia)". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 7, 2009, 40 pp.

-MARQUÉZ VILLORA, J. C., *El comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a. C. – V d. C.)*, Alacant, 1999.

-MARQUÉS VILLORA, J. C.; MOLINA VIDAL, J., *El comercio en el territorio de Ilici. Epigrafía, importación de alimentos y relación con los mercados mediterráneos*, Alacant, 2001.

-MARTÍN, G.; SERRES, D., "La factoría pesquera de Punta l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)". *Trabajos varios del SIP*, 38, 1970, 112 pp.

-MARTÍN, G., "Las pesquerías romanas de la costa de Alicante". *Saguntum*, 10, 1970, pp. 139-153.

-MOLINA VIDAL, J.; MÁRQUEZ VILLORA, J. C.; SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J., "La factoría de salazones del Portus Ilicitanus (Santa Pola, Alicante)". *Actas del III Congreso Nacional de Arqueología* (Valencia, 1999), 1999, pp. 360-364.

-MOROTE BARBERÁ, G., *La Vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana. Vol. I (texto)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2002.

-MOROTE BARBERÁ, G., *La Vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana. Vol. II (documentación gráfica)*, Real Academia de Cultura Valenciana, València, 2002.

-OLCINA, M.; PÉREZ, R., *La ciudad íbero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante)*, Alacant, 1998.

-OLCINA, M.; PÉREZ, R., "Lucentum: la ciudad y su entorno". *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, 48, 2003, pp. 89-119.

-OLCINA, M. (ed.), *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e historia*, Alacant, 2009.

-PELLICER, M., "Excavaciones en el yacimiento romano de los Baños de la Reina, Calpe (Alicante)". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, 1966, pp. 172-176.

-SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J., *Portus Ilicitanus*, València, 1989.

-SÁNCHEZ, M. J.; BLASCO, E.; GUARDIOLA, A., "Descubrimiento de una factoría bajoimperial de salazón de pescado en Santa Pola (Alicante)". *Saguntum*, 22, 1989, pp. 413-446.

-SEGUÍ, J. J.; SÁNCHEZ, L., *La romanización en tierras valencianas. Una història documental*, Universitat de València, València, 2005.

-RAMOS FERNÁNDEZ, R., *La ciudad romana de Ilici*, Alacant, 1975.

-RAMOS FERNÁNDEZ, R.; RAMOS MOLINA, A., *Guía del Museo Monográfico y del yacimiento de la Alcudia de Elche*, Elx, 1993.

-RIBERA, A.; SORIANO, R., "Enterramientos en la Antigüedad tardía en Valencia". *Lucentum*, 4, 1987, pp. 139-162.

-RIBERA I LACOMBA, A. (coord.), *Guía Arqueológica de Valencia*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1989.

-RIBERA, A., *La fundació de València*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1998.

-RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., *L'Almoina: el nacimiento de la Valentia cristiana*, Quaderns de Difusió Arqueològica, 5, València, 1999.

-RIBERA I LACOMBA, A., "El circo romano de Valentia". *Quaderns de Difusió Arqueològica*, 10, 2013, 38 pp.

-RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, O., *Hispania Arqueológica. Panorama de la cultura material de las provincias hispanorromanas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2011.

-ROSSELLÓ I VERGER, V. M^a, "Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses". *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*, 1992, pp. 619-638.

COM CITAR AQUEST ARTICLE:

Format Norma ISO 690-2

MONTALBÁN CARMONA, J. A., "Breu repàs a les principals restes d'estructures romanes al País Valencià" [en línia]. *Clapir, Joves Historiadors i Historiadores Valencians* [publicació seriada en línia]. Maig 2016. <enllaç> [Consulta: Dia Mes Any].

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquest article i la seua utilització ha de respectar els drets de la persona/persones autora/autores. Pot copiar, distribuir i comunicar públicament l'obra. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona/persones autora/autores i el títol de l'article. No s'autoritza la seua reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre. Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de l'article com als seus resums i índexs.